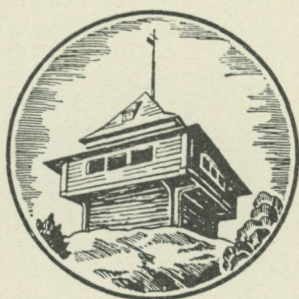

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1943**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

1943

Redaktion:

SIGURD WALLIN · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

Omslaget: Trädgårdsgrindar vid Skogaholms herrgård på Skansen. Grindarna ha medföljt herrgårdens huvudbyggnad vid dess hitflyttning från Närke. Foto Märta Claréus 1942.

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1942

Djuptrycksplanscher och omslag från Nordisk Rotogravyr

JULITABYGDEN

ETT STYCKE SÖRMLAND MELLAN ÖLJAREN OCH
HJÄLMAREN

av Carl Fries

Där Sörmland i väster går ut mot Hjälmarén ligger Julitabygden. Dit leder från hjärtat av landskapet genom Mälarmårdens västliga förgreningar en urgammal färdled. Det är den rullstenså som likt en gigantisk vägbank, byggd av skapelsens krafter, löper mil efter mil genom bygder och skogar upp mot nordväst, genom Floda och Julita socknar, över Hjälmarsund, där den formar en naturlig bro av näs och öar över vattnet, och vidare långt upp i Västmanland under namnet Köpingsåsen. I forntidens och medeltidens århundraden bar den på sin rygg en enkel ridstig, som lyftes högt över obygdernas myrar och träsk och över byarnas vida, vattendränkta lågmarker, där gäddorna lekte i svämtiden och byfolket fram på sommaren bärgade foder åt sina kreatur. Kärr och löt har nu förvandlats till täckdikade åker-vidder och ridstigen har vuxit ut till en bred bilväg. Men vägbanans sträckning utmed åsens sida eller högt på dess tallbevuxna krön bevarar alltså sambandet med forna tider.

Vid Äs säteri öppnar sig utsikten över Julitabygden. Ännu större och friare ter sig denna landskapsbild från Viksberget, som dominerar gården. I väster och sydväst mot den stora sjön Öljaren utbreder sig en öppen åkerslätt, där gårdarna lysa i vitt och rött eller markeras av lummiga parköar — närmast under berget Äs och Fågelsta, vid sjöstranden Gimmersta, Julita och Väsby. Mitt emot, på andra sidan sjön, urskiljes vid klar sikt

den rika Österåkersbygden och ännu en storgård, Forsby. Bortom Öljarens flacka dalstråk anar man Hjälmaren långt ute i väster, men kring åkerslätten i tavlans centrum sluter skogen sin mörka bård.

Den bygd man här överblickar, som landskapsstycke en samlad enhet i den stora svenska bilden, återspeglar i sin historia på ett karakteristiskt sätt de öden och omskiftelser, naturens och människans, som danat vårt land. Den mäktiga rullstensåsen, som bildar vägen hit och förbi, är ett verk av den smältande inlandsisen. Skogens mark, den steniga moränen, är också ett verk av isen, men nästa skifte i den stora skapelsesagan, det postglaciala havet, har lagt grunden till den rika åkerslätten. Det kalla slamfyllda hav som vid istidens slut svallade över Mellansverige innefattade också dessa trakter. Genom århundraden och årtusenden sjönk det fina slammet till botten och bildade den lera som ännu länge fick vänta på odlaren. Kanske donade stenåldersfiskaren med sitt ljuster och sina benkrokar i någon vasskant över den lerbotten, där arrendatorn på Julita nu kör sin traktorplog. Själva bygdens historia börjar först då vattnet drar sig tillbaka från lerslätten och överlämnar den i form av rika ängsmarker åt bronsålderns och järnålderns boskapsskötande bönder. Den moderna bygdeforskningen förmenar, att kärrslåttern på dessa lågmarker representerade en ny tillgång av utomordentlig betydelse och att järnålderns bondebygd rent av grupperades kring de sidlänta ängarna. Här skördade man det viktiga vinterfodret, medan det bästa sommarbetet fanns att få i de vida skogsområdena. Detta gav förutsättningarna för ett fåbodbruk som jämte kärrslåttern i dessa mellansvenska trakter bildat en motsvarighet till den primitiva bondehushållningen i Nordsverige. Däruppe i norr kan denna hushållning ännu studeras i sina sista levande yttringar. I det nutida Sörmland är den en övergiven livsform, och det är hög tid att följa dess försvinnande spår i landskapet och i folkets minne.

Det är intet tvivel att landet kring Öljaren under järnålderns senare århundraden var en betydande folkbygd. Cistercienser-

bröderna från Viby i Uppland, som i slutet av 1100-talet sökte en plats i Sörmland för ett nytt kloster, funno den här i Julitabygdens mitt. Dessa munkar voro kunniga odlare, de valde med säker blick, och en sentida betraktare erfar i Julita ännu samma stämning av givande jord, av rik äring och sommarfred som munkarna funno och förkovrade här och som alltjämt svävar över de gamla klosterbygderna, över Alvastra, Vreta, Varnhem, Riseberga.

Med klostertiden träder bygden in i den historia, som är präntad i skrift. Handlingarna förtälja, att klostrets domäner omfattade nästan hela Julita socken och därtill grannsocknen Österåker. Gustav Vasas reformation sprängde den fromma stiftelsen och dess ägodelar. Själva Julitagodset har sedan som kungsgård och förläningsgods under 1500-talet och som enskilt storgods från 1600-talets mitt ända fram till vår tid i hägnet av en patriarkalisk styrelse bevarat mycket av sin rika natur, av gammaldags livsföring och ålderdomlig hävd. När nu den siste enskilde ägaren, löjtnant Arthur Bäckström, genom sitt testamente insatt Nordiska museet som arvtagare till kärnan i detta jordagods, tar museet emot en gåva som innefattar inte bara herrgården med de kulturskatter han samlat till belysning av gårdens och bygdens forna liv utan också ett stort stycke av denna bygd, som inskrivit sin historia i själva marken, i åker och äng, i hage och skog. Att tyda och klarlägga dessa skrivtecken är en forskningsuppgift helt i stil och stycke med Nordiska museets djupaste mening.

Vad som skall återges på dessa sidor är blott några notiser från en snabb rekognoscering och några flyktiga sommarintryck av Julitabygden sådan den möter en besökare, som för första gången strövar genom ägorna — från en söderstrand där slottet lyser fram i soligt gult mellan träden, från den breda, ljusa Öljaren, över åkerslätten, genom hagar och höga skogar långt upp mot norr, tills det glesnar mellan stammarna och bergen stupa mot insjöhavet, Hjälmarens.

En stor gård, ett jordagods med allt vad därtill hör, är en värld för sig med sin egen luft omkring sig. Julita vetter mot

solen, det är ett öppet, festligt läge. Den stora parken ger ingen tyngd, ingen möjlig skugga som kring så många andra storgårdar, den bildar bakgrund och inramning åt bebyggelsen, som öppnar sig mot sjön. Från gästgivargården vid Julita skans hör man sommardagens vågskvalp mot stranden och ser lummiga uddar sträcka sig ut mot vassar och vatten. Öljaren har slätt-sjöns dager över sig, en mjuk, förtonande, sydsvensk atmosfär. Särskilt minns jag en tidig morgon i augusti med dimma över sjön. Mot en obestämd konturlös fond gledo doppingarna sällsamt förstorade och några skrattmåsar i det drömlika perspektivet vilade högt på vattnet som vita lustseglare i väntan på vind. Vid niotiden kom brisen. Dimman upplöstes, blå himmel skymtade bortom slöjorna och österåkersstranden trädde fram som en fast horisontlinje mellan luft och vatten. En soldag, en stor skördedag strålade snart över landskapet.

Hela Julitastranden är ett sammanhängande rikt lövbryn, från kyrkan, genom Gryts hage och den höga herrgårdsparken till gårdarna i nordväst. Bortom Väsby löper en grön udde ut i sjön, skuggad av väldiga ekar, en månghundraårig beteshage, där gräsmattan breder sig jämn och fin som en engelsk parkplan.

En sådan ekäng mot vattnet är det vackraste och mest älskvärda i detta sörmländska landskap. Den är framgången ur en rik natur i förening med gammal beteshävd. Sällan göra vi klart för oss, att det behagligaste i den svenska hembygden, våra ekängar, våra björkhagar, allt detta som vi kalla natur, är skapat i ett oupplösligt samspel mellan natur och odling. Den ursprungliga vildmarken på denna plats var något annat, djupa ogenomträngliga skogar, träsk och moras, en bild som ingen rätt kan föreställa sig och ingen penna, ingen pensel beskrivit. Vad vi se, känna och älska i de svenska markerna är vårt eget verk på naturens grund, den värld som ger oss bo och bärgning.

Upptill: Ekäng på Väsby, präglad av långvarig betning.

Nedtill: Gammal hagmark mot Julita löt. — Samtliga bilder till denna uppsats foto Carl Fries 1942 med undantag av nedre bilderna å sid. 33 och 34, foto resp. Sam. Lindskog 1938 och Albert Nilsson 1942.

Upptill: björkar med spår av lövtäkt vid torpet Lövhamen.
 Nedtill: ångslada vid det forna Djupaboda kärr.
 Till höger: Julita skog och dess bryn mot Hjälmaren.

Till vänster: Beata Karlsson på
torpet Stigen.
Nedtill: ett torp på Julita ägor.
Till höger: Tockenöns strand.

Ur ekarnas kronor lyfta ringduvorna med smällande vingslag och från vattenbrynet mot den grunda viken segla ett par hägrar ut över sjön. Här är gott fiske för dessa mästerriskare bland storfåglarna — det plaskar och slår överallt i vasskanterna, och därute i diset på sjön sitter en fiskare i sin eka, orörlig vid spöet, i en lång förhoppning.

Färden från Öljarens strand upp genom Julita ägor ger ett vidsträckt perspektiv över mellansvenskt landskap. Det har tre komponenter, den rika sädesbygden, med en bredd och saftighet som för tanken till själva Östergyllen, en mellanbygd, där stengiga hagmarker höja sig kring åkerlyckor med röda små gårdar och torp, och slutligen storskogen upp mot Hjälmarenen. En svensk mil från söder till norr innefattar allt detta, en halvtimmes cykelfärd på vägar som kröka och stiga, dela sig och bli allt smalare för att till sist förvandlas till stigar i skogen.

Det stora centrala partiet av åkerslätten kallas Julita löt; själva namnet är ett minne av dess forna karaktär och användning. Hela löten var en ofantlig slätteräng; delar man den förut berörda uppfattning om de stora slättermarkernas bygdeskapande betydelse, som i Mårten Sjöbeck har sin upphovsman och främste förespråkare, bör man utan tvivel betrakta löten som det centrum kring vilket järnålderns Julita-bygd var grupperad. Det är högst intressant att denna kärräng i bygdens mitt funnits kvar och brukats på det gamla sättet ända inemot nutiden; utdikningen skedde först på 1870-talet. Den lilla å som avvattnar löten och mellan gårdens hus söker sig ut till Öljaren blev då förvandlad till en djup och bred avloppsgrav, varefter hela området odlades upp. Slätten på löten är ännu i gott minne hos de äldsta på gården. Om våren stod den under vatten; en gammal man, Karl Johan Jonsson, som dog härom året, kom väl ihåg att man hade öckstockar i löten och var själv med och letade vipägg därute.

Enligt traditionen i Julita har löten en gång varit skådeplatsen

Upp till: Rönning i slättermarken på Tockenön.

Ned till: Kreatursfärjan vid Tockenön.

för ett slag mellan svenskar och danskar; man förmenar att det var under Engelbrekts befrielsekrig. En del av löten kallas körgårdsfältet; här funnos före uppodlingen gravkullar, som enligt samma sägen skulle ha kastats upp över de stupade.

Öljarens strand och storbygden ligger bakom mig. Nu söker jag mig fram på en behagligt krökande liten väg genom mellanbygden. Det slår mig när jag sakta trampar mig fram genom björkhagarna, utmed åkerlyckorna, förbi de röda timrade torpen, att detta är vägen genom Gammalsverige, den forna, den riktiga svenska vägen. Den bryter sig inte som de nya, raka, breda chausséerna ut ur landskapet, ut ur markens mjuka rytmer — den går fram i förbund med terrängen, får sitt liv, sin svikt och rytm av den. Inga diken skilja den från skog och hage; ljungen blommar vid själva vägkanten och ormbunkarna hålla ut sina parasoller över den. Vägbanans utseende säger genast att det är enbetsåkdon och inga parskjutsar som format den; mellan de släta, hårda renarna, tillskapade av hjulen, förträffliga att cykla på, löper i mitten en djup ränna, urgröpt och uppluckrad av hästens hovar.

Redan ett stycke ovan gården börja hagarna. Först är det Julita kohage, en gammal hagmark av björk, al och ek som röjts upp och glesats ut under de senaste fem åren. På många andra ställen i Mellan- och Sydsverige, där gamla hagar förvandlats till kulturbeten, har man gått fram våldsamt, huggit bort alla träden och skapat fram en kal stubbmark, som i varje fall ur landskapssynpunkt är allt annat än tilltalande. Här i kohagen har uthuggningen skett med en viss måtta, så att spridda ekar och björkar lämnats kvar och åtminstone något räddats av den åldriga beteshagens säregna skönhetsvärden. En ännu mera lyckad røjning visar en angränsande hagmark, tillhörig Källarboda komministerboställe, vars ägor ligga omramade av det stora Julitagodset. De kvarstående glest spridda björkarna utgöra intet hinder för gräsväxten, och det anses tämligen allmänt, att kreaturen trivas bättre på sådana beten som inte helt berövats de skuggande träden. Vi få hoppas, att denna åsikt slår igenom innan det är för sent.

En helt annan bild visar nästa stora område av det gamla beteslandskapet, Julita torpares kohage. Den var en gång, som namnet anger, gemensam betesmark för torparnas kreatur. Ursprungligen var den avhägnad från tillstötande skogsmarker, men för 30 à 40 år sedan tog man bort gårdsgården och lät kreaturen gå fritt på hela skogen. De betade bort lövuppslaget, så att de yngre skogskulturerna här äro nästan utan björk, ett beklagligt förhållande med hänsyn till markens mullhalt, som enligt skogsmännens erfarenhet förbättras genom lövträden. Nu har emellertid sedan fem år tillbaka allt bete upphört, någon röjning har ej på länge företagits och den gamla hagmarken får övergå till skog.

Den boskillnad mellan skogs- och betesmark, som här skett, genomföres i nutiden på samma sätt över stora delar av vårt land. Det är en åtgärd av mycket vidsträckt verkan på landskapets karaktär. De breda stråk av hagmarker, som ända intill nutiden omgivit inägorna kring gårdar och byar och bildat ett ljust och vackert mellanled mellan bygden och den slutna skogen, överföras nu till skog eller förvandlas till kulturbeten och utplånas sålunda snabbt inför våra ögon. Därmed försvinner ett grundläggande drag i det gamla Bondesverige, en landskapsbild som i sitt skira behag alltid ansetts tillhöra det typiskt svenska.

I det sydsvenska högländet, där fåbodbruket aldrig haft någon genomgripande betydelse, var det först och sist hagmarksskötseln som säkrade det viktiga sommarbetet. Den försiggick där — och gör det ännu på sina håll — enligt en gammal intressant arbetshävd, som ännu ej tillräckligt uppmärksamrats av bygdeforskningen. I Sörmland torde fåbodväsendet enligt Mårten Sjöbeck mestadels ha uppgivits redan på 1600-talet, och efter den tiden har hagen här spelat samma roll som i Småland.

Vinterfodret tillvaratogs med stor omsorg inte bara från den väldiga löten utan också från dussintals större och mindre kärrängar, som lågo kringspredda över de vidsträckta ägorna, ända långt uppe i skogen. Jag fick ett starkt intryck av detta, då jag en dag genomvandrade hela Julita tillsammans med

godsets skogvaktare Einar Gustafsson, som tillhör en gammal julitasläkt och som hade mycket att förmåla om denna kärrslätter. Varje arrendehemman och torpställe under godset hade sin slätter på ett eller flera kärr. Till Kil, en numera riven arrendegård, hörde Kils ängar. Skogvaktarens mor, som växt upp på detta ställe, var i sin ungdom med om slättern här. Till den stora utgården Roxmo hörde Tovhultakärret, till Tallmon, ett av torpen, Tallmo kärr, till Berg, Lövåker och Djupanboda andra kärr med namn efter dessa ställen, o. s. v. allt igenom. Nu är kärrslättern helt borta och alla dessa kärr och sidlänta ängar utdikade och uppodlade eller igenvuxna med skog. Vi kommo till den ena forna slätterängen efter den andra och funno dem som välskötta mossodlingar i skogen. På Djupanboda kärr frodades nu i vackra rutor vete, blandsäd, fröklöver och potatis. Men i skogskanten mot den öppna mossåkern står den gamla ladan från kärrslätterns tid ännu kvar som ett forngrått minne. Gaveln åt skogssidan och de båda långväggarna äro byggda av liggande knuttimrat gärdsel, den främre gaveln med dörröppningen av stående plank.

Det var här liksom i andra landsdelar vallodlingen som ersatte ängs- och kärrslättern. Dess sena genombrott i Sörmland belyses av ett litet släktminne, som meddelats mig av lantbrukaren Filip Andersson i Gnesund, Årdala socken. Hans fars morfar, som arrenderade Hallebro i Årdala, inköpte i Nyköping omkring 1850 några skålpund klöverfrö, det första han eller någon annan i socknen överhuvud taget hade sett. Han sådde in det i rågen och hade nästa år en präktig vall. Detta var den första insåning som skedde i Årdala.

I och med att kärrslättern blev överflödig genom vallodlingen var det angeläget att på annat sätt nyttiggöra de många sidlänta ängarna. Genom dikning blevo de användbara för spannmålsodling; det stora uppsving i fråga om utdikningar, som karakteriserar 1800-talets senare del, måste sålunda sättas i direkt samband med denna omläggning av bruksningsformerna.

Även i dessa trakter skaffade man förr genom lövtäkt ett

värdefullt tillskott till djurens vinterfoder. Lövet synes i Sörmland huvudsakligen ha tagits från asp och björk; asparna fälde man för att komma åt lövet, björkarna hamlades i vissa fall och finga därigenom det egendomliga utseende som är välbekant från många gamla bondebygder — med stammen på manshöjd uppdelad i ett flertal ståndare ungefär som en mångarmad ljusstake. På mina strövtåg mellan torp och gårdar inom Julita domäner såg jag på flera ställen sådana "ljusastaksbjörkar", t. ex. vid Lövhagen och Lilla Daviken.

Ett och annat av de många torpen i Julita mellanbygd står numera öde, flera av de små åkerlyckorna äro på väg att förvandlas till äng och skog. Också i detta stycke ger denna skogsbygd en utblick i stort över otaliga svenska avsides bygder av samma karaktär. Nedlagda torp, rivna backstugor, där bara spelmurens rester i en krets av lavgrå äppelträd markera platsen för ett hem i skogen, äro stumma vittnesbörd om den avfolkning av skogsbygderna som skett under de senaste mansåldrarna. På andra håll, i magrare och ännu mera avlägsna trakter, har denna avfolkning gått mycket längre än här — till ett fullständigt utslöcknande av mänskligt liv. I det inre av det stora Kroppefjäll i Dalsland såg jag för några år sedan en sådan skogsbygd i det sista döende stadiet. Det var en ödslig, sällsamt gripande syn. På en kvadratmil, där för ett sekel sedan hundra rökar stego mellan skogsåsar och myrar, mellan bergknallar och gården, finnas i denna dag några tiotal hopsjunkna ödestugor med tomma, gapande fönster och två eller tre hybblen, där en gubbe eller gumma sitter ensam och funderar.

Detta är den ena, den tomma sidan av den väldiga förskjutning i svensk bebyggelse som skett. Den andra sidan har man för ögonen i våra städer och snabbt växande industriorter och stationssamhällen. Djupt ingripande omvandlingar i vårt folks hushållning med mark och nyttigheter ligga bakom detta. Ungdomen suges till de nya arbetsplatserna och gemenskapen, där upplysningen sprider sitt sken på gott och ont, och ingen vill längre bo ensam i skogen. Men forskningen har i de döende skogsbygderna ett ännu långt ifrån genomarbetat fält; den hus-

hållning, som gav den knappa bärgningen och med ängs-, myr- och sjöslätter, med lövtäkt och hagmarksbruk satte sin prägel på dessa utbygder, är ett stort kapitel, vars material nu snabbt multnar ner och växer igen.

Bortom mellanbygdens hagar och torp tar storskogen vid. Det är höga tallparker och täta kvarter av ungskog om vartannat; på det hela taget gör skogen, hur värdefull den än är, intet samlat starkt intryck. Avverkningarna ha rivit upp helheten och de gamla trakthyggena med sina enstaka frötallar trasa sönder horisontlinjen som överallt i våra mellansvenska skogsmarker. Trakthuggningen är numera övergiven här som annorstädes och ersatt med mjukare och mera följsamma metoder för timrets utvinning, men dess spår i skogsbilden stå länge kvar.

Självfallet måste vi betrakta det moderna skogslandskapet som en mellanform mellan natur och odling på samma sätt som hagen och lövängen. Det förefaller då som en motsägelse att vårt estetiska medvetande gör uppror inför kulturskogen men accepterar hagar och lövängar. Motsägelsen finns där men är säkerligen till en del psykologiskt betingad: skönhetsuppfattningen är mer traditionsbunden än man egentligen vill erkänna; vi ha haft god tid att leva oss in i bygdens gamla landskapsbilder men ännu inte hunnit vänja oss vid den nya skogsbilden. I skogen söka vi alltså det ursprungliga och finna det någon gång, men endast i detaljer, aldrig i stort. Så är det också på Julita. Tämigen kallsinnig strövar man genom de välskötta skogsparkerna och fördjupar sig till sist i en avlägsen vrå, där något av den forna vildheten ännu finns kvar. Den vrån heter Långdalen. Här står skogen överårig, ett par hundra år gammal, mäktiga tallar och granar, veritabla storverksträd. Och just här i skogens innersta högsal ha Hjälmarens sista havsörnar en gång haft sitt bo. Detta är den forna skogen, örnskogen mot det svenska innanhavet, en verklighet som svarar mot fantasiens bild. Kring en liten tjärn sluta sig de väldiga tallarna, och deras breda kronor, "uttrampade av örnarne", som skogvaktaren säger, med en och annan vresig gren överst

under himlen, tyckas ännu stå där och vänta de kungliga fåglarna tillbaka. Den tall som bar örnböet blåste sönder för fyrtio år sedan. Var örnarna nu bo vet ingen, men så mycket är säkert att det gamla örnparet ännu är i livet och fostrar sina ungar i ett nytt näste. Folket som bor på öarna i Hjälmarén, på Tockenön och Vinön, ser varje år på eftersommaren örnfamiljen komma seglande ut över sjön. De komma alltid från öster, från denna höga skogssträckning. Vårt land har ännu rum för en sådan hemlighet som ett okänt örnbö.

Från örnskogen är vägen ganska kort ut till den höga hjälmarkusten. Marken stiger med lavklädda hållar, och med ens öppnar sig i ett ofantligt perspektiv hela Hjälmarén, härligt blå i sommarsolen. Från skärgården utanför Hjälmarsund och Stora Sundby löper den norra stranden som en smal rand ut åt väster och försvinner i fjärrdiset. Där går Storhjelmarén ihop med himlen till en havets horisont. Men i sydväst, bortom Julita höga land, bortom Bäckön och Bergaön, skymtar ett led av öar. Det är Väsbyön, Lillön, Tockenön och Vinön på gränsen mellan Stor- och Sörhjelmarén. Dessa öar i den stora sjön bilda avslutningen på landet mellan Öljaren och Hjälmarén.

Tre av de fyra öarna, Väsbyön, Lillön och Tockenön, ha sedan gammalt tillhört Julita gård. Vinön ligger inom Närke och är ett kapitel för sig. Av Julitaöarna är Tockenön den största och märkligaste, vida berömd för sin härliga lövrika natur. Här byggde den siste herren till Julita ett litet sommarresidens, och hit drog han sig ibland tillbaka för att i pastoral stillhet njuta av fägringen. Det var honom angeläget att söka för framtiden bevara denna skönhetsvärld, och i sitt testamente föreskrev han därför att Tockenön och Lillön skulle undantagas från gården och som nationalpark överlämnas till staten.

Tockenön är emellertid sedan gammalt bebyggd med ett torp, som omfattar ungefär tre tunnland åker, tre tunnland tomtmark med gästgård och bortåt fem tunnland inhägnad slåttermark. Det brukas sedan 40 år tillbaka av fiskaren Karl Eriksson, vars släkt bebott stället i 200 år. Ön användes till betesmark dels

för hans egna djur, dels för ett rätt stort antal ungdjur från gården, vanligen omkring tio hästar och tjugo kvigor.

Allt detta, torpet och betesgången, finnes anmärkt på en "Geometrisk charta uthaf Julita Kongs-Gård och thess underliggande Lägen-heter, författad Åhr 1735". I den till kartan hörande texten beskrivas öarna på följande sätt: Väsbyön är "en öppen hålme... Består af bärg och stenig mark med... Ahlskog, löfträn och lindar... muhlbete för 10 hästar halfwe sommaren. Tackenön, ännu en större och nyttigare hålme... af lijke skogväxt och betesrijk för 50 à 60 nöth $\frac{1}{2}$ sommaren. Hwaruppå ett fåbonäste finnes opbyggt för en tårpare som skall hafua vård och inseende på kreaturen. Till hwilket näste nu är opgiord åker... af sändmylla och öhrjord... såsom ock någon afstängd stenig gräsmark på nästgräntzande Boholme och Lillöh..."

Här framträda alltså för mer än tvåhundra år sedan konturerna av en genomgripande mänsklig verksamhet på dessa hjälmaröar med odling, bete och fåbodbruk. Detta lät förmoda att man här måste räkna med ett landskap som grundligt omformats av människohand — något helt annat än den ursprungliga natur som avses i lagen om nationalparker. Denna lag förutsätter heller icke att någon skötsel av en nationalpark skall förekomma annat än genom bevakning. I lagens första paragraf stadgas sålunda bl. a. förbud mot att fälla eller skada växande träd, borttaga växter eller växtdelar, uppföra byggnad eller stadigvarande bostad, verkställa odling eller hålla kreatur på bete. Men om en starkt kulturpräglad landskapsmiljö skall kunna bevaras är det nödvändigt att fortsätta den verksamhet som format landskapet. Skydd åt ett sådant område kan därför icke genomföras i enlighet med nationalparkslagen.

Det är intet tvivel om att löjtnant Bäckström avsett att bevara Tockenön och Lillön sådana han själv lärt känna och älska dem. För att få skyddet av öarna anpassat på riktigt sätt var det alltså av vikt att närmare granska deras natur. En sådan besiktning föranstaltades därför av stärbhuset och anförtroddes åt sekre-

teraren i Svenska naturskyddsföreningen fil. lic. Nils Dahlbeck och författaren. Vi vistades på Tockenön och Lillön under några dagar i slutet av maj 1942 och kunde snart konstatera att öarnas beskaffenhet allt igenom är sådan som förmodats.

Frånser man torpets inägor, utgör hela Tockenön en svagt kuperad och tämligen stenfri betesmark, bevuxen av en sammanhängande lövskog med enstaka grova tallar och ett fåtal mindre granar. På torrare mark består skogen främst av ek, ask och lind, däribland en mängd verkliga trädjättar. Det är också gott om vildapel. Mindre grupper av alm, asp, björk, hägg, lönn och rönn och en bård av alar utmed stränderna fullständiga bilden av ett lövrikt paradis här långt ute i sjön med de speglande vattenytorna runt omkring.

Liksom i alla av ålder betade skogsmarker är genomsikten under kronorna ganska vidsträckt; buskar saknas nästan fullständigt. Några obetydliga glest vuxna hagtorns- och nyponbuskar förtaga ej den förnäma, nästan parklika prägeln. En sådan landskapstyp som denna skulle, om den lämnades åt sig själv, gå fullständigt förlorad, växa igen och förfalla till något tämligen onjutbart, som alls icke vore att jämföra med ursprunglig lövskogsnatur.

Lillön har till sin karaktär tidigare varit ganska likartad med Tockenön. Den betas emellertid ej numera och företer därför ett stadium av igenväxning, som med ymniga uppslag av ask och hägg ger ett begrepp om hur Tockenön skulle te sig som nationalpark om tjugo år. I skogsbeståndet urskiljer man tre åldersgrupper, nämligen en äldsta grupp av stora lindar och askar samt ekar och några grova tallar, en omkring åttioårig generation av ask, al och björk i tämligen rena dungar och slutligen ungskog av ask, hägg och något alm. Alla gamla grova lindar och askar visa här liksom också på Tockenön tydliga spår av hamling för lövtäkt.

Genom de här i korthet refererade iakttagelserna i terrängen och genom samtal med torparen Karl Eriksson och hans familj kunde vi i stora drag rekonstruera brukningen av öarna under det senaste århundradet.

Åtminstone fram till början av 1860-talet användes hela Tockenön och Lillön som slättermark för Julita gård. När slåttern verkställdes och höet inbärgats i de på öarna befintliga ladorna, överfördes från Julita mjölkkor, som fingo beta slättermarken. Korna sköttes av tre flickor från gården, och av mjölken kärnades smör, som roddes över till fastlandet. För korna fanns en sommarladugård, ett "kohus", med bås för 20 à 25 djur. Här förekom alltså ännu efter mitten av 1800-talet ett fäbodbruk liknande det som omnämnes på kartan av år 1735. Detta torde vara en av de sista relikterna av fäbodväsen söder om Uppland—Västmanland.

Under senare årtionden har slåttern allt mer inskränkts och mjölkkena ersatts med ungdjur och hästar. På Lillön slogs ännu för tjugo år sedan en inhägnad, allttjämt öppen yta i öns inre. Den lada som tidigare funnits här flyttades dock redan på 1880-talet till Tockenöns västra ände, där en grund vassvik, Burviken, genom sjösänkningen förvandlats till en äng, som ända fram till 1910 var inhägnad för slätter. Kohuset och samtliga ängslador äro nu rivna.

Så ter sig alltså bakgrunden till den landskapsbild som Tockenön och Lillön i nutiden uppvisa. Sedan detta material bringats till Vetenskapsakademiens kännedom, har akademien förklarat sig övertygad om att öarna ej lämpa sig för den enligt testamentet tillämnade avsättningen som nationalpark. Akademien har i stället uttryckt den förhoppningen, att det måtte beredas Nordiska museet möjlighet att övertaga öarna och för framtiden förvalta dem i testamentets anda och mening. En sådan framtida vård av dessa ur både historisk och allmän landskapssynpunkt så värdefulla delar av det gamla Julita bör söka konservera det nuvarande tillståndet genom att låta slätter och bete fortgå som hittills och därtill övervaka skogsväxten med hänsyn till de mäktiga trädens trivsel.

De uppgifter vi kunde inhämta på Tockenön kompletterades väsentligt, ja fingo det levandes egen varma prägel då jag en dag längre fram på sommaren hade den oväntade lyckan att sammanträffa med en av dem som varit med om det forna

slätter- och fäbodlivet därute på ön. I torpet Stigen på godsets ägor bor Beata Karlsson, nu 94 år gammal. Dopnamnet har hon fått efter sin matmoder, den sista friherrinnan Palbitzki, född Beata von Ungern-Sternberg. Man påminnes om de ord Olof Eneroth år 1869 nedskrev i sin skildring av herrgårdslivet på Julita: "Födes ett barn på godset, så äro husbonden och hans hustru sjelfskrifna faddrar och alla barn på Julitagodset heta också Matts eller Beata efter dem . . . De fem lederna af Palbitzki släkten hafva lefvat och dött med lika många leder på hvarje underlydande gård och torp . . . tiderna igenom. De hafva samma växt och de älska hvarandra, som voro de alla en enda släkt. Det är patriarkalismens vackraste sida."

Den lilla Beata från torpet kom redan i tioårsåldern i friherrinnans tjänst och en av de första somrarna fick hon följa med ut till fäboden på Tockenön som "spolflicka"; benämningen skall strax få sin förklaring. När hon sedan kom i ton-åren var hon också med om slättern därute. Mor Beata har ett utmärkt minne för allt som hände förr i tiden, och hon berättade nu för mig, där hon satt rak och klarögd på torpets förstukvist, om livet på Tockenön för åttio år sedan.

Först på sommaren skickades drängar och pigor med full matutrustning från de många arrendegårdarna ut till ön för att slå gräset; det hörde till arrendatorernas skyldigheter att fullgöra slättern. Pojkarna slogo och flickorna räfsade, höet lades ihop i "valm", och varje valm togs sedan hel och hållen på hävlar in i ladan; det fanns tre sådana på Tockenön. Några dragdjur användes inte för höskörden. Det var ett roligt liv, inga gamla voro med, "bara pigor och drängar, kan han förstå!" Den gamla ler för sig själv vid ett minne som hon inte berättar. Om kvällarna dansade man på kohusets skulle. Det var dans det, menade mor Beata, nu är det inte mycket med dansen. "Kom det några regntårar, då kunde en börja bli gla", för då vart det dans på dagen också — och så drog det längre tid innan slättern blev färdig.

Sedan kom den stora utskeppningen av gårdens kor. Den försiggick i en pråm från Fiskeboda hamn. Med korna följde de

tre flickor från herrgården, som skulle vara fäbodpigor för som-
maren. Var höskörden inte färdig på Tockenön, hade man först
korna på Lillön, där slåttern vid denna tid, ett stycke fram på
i 1860-talet, tydligen redan var nedlagd utom på den inhägnade
biten. Flickorna bodde i ena hälften av torparens stuga, som
var försedd med två kök. De mjölkade korna morgon och kväll,
och mjölken ställdes i flata lerbunkar ovanpå varandra på hyllor
ända upp under taket i mjölkboden. Här fick den stå i flera
dygn och surna, innan den skummades. Så kärnade man smör,
och torparen hade i uppdrag att vid lämpliga tidpunkter ro över
med smöret till Lappe på fastlandet. Det var också hans skyl-
dighet att göra regelbundna turer till Fiskeboda för att hämta
ut "jumfru" Beata Stina från herrgården, som skulle inspektera
flickornas arbete och se över smörtillverkningen. Korna fingo
gå ute natt och dag utom framåt hösten, då kohuset kom till
användning som nattkvarter.

De tre fäbodflickorna voro strängt sysselsatta. All tid som
inte gick åt till mjölkning och smörberedning ägnades åt väv-
ning. Linet odlades och bereddes på godset, torparhustruna
spunno det för herrgårdens räkning, och så fördes garnet, vin-
nat och varpat, i form av "vävrumper" ut till ön. Här satte
man upp vävarna i två vävstolar, en för grövre tyg, "lärt", en
för finare klänningstyger. Spolningen sköttes av ett litet flicke-
barn, "spolflickan", som lärts upp i konsten av en madam på
gården och var med de tre vuxna flickorna på ön. Det var många
alnar tyg som gick åt på Julita gård; på den tiden var tjänar-
staben talrik och det ingick i lönen att få kläder. Gårdens skräd-
dare, Lars i Gatstugan, sydde åt madammer, mamseller, jung-
frur, pigor och drängar.

Allt detta berättade mor Beata en dag i augusti 1942. För
henne var det självklara erinringar från ungdomens dar, men
för mig en bild ur vår historia, ett stycke dagligt liv i Norden,
ännu levande i en människas minne och ord.